

BAŽNYTINĖS KNYGOS
RUSŲ KALBA
IR RELIGINIAI
IDENTITETAI SLAVIŠKOSE
LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS ŽEMĖSE
XIV–XVIII A.: STAČIATIKIŲ
TRADICIJA ☉ *Sergejus Temčinas*

ĮVADINĖS PASTABOS

Po 988 m. oficialaus Kijevo Rusios krikšto šios šalies raštijoje pradėta vartoti pietų slavų (bulgarų) kilmės bažnytinė slavų kalba, perimta iš Pirmosios Bulgarijos carystės, pakrikštytos dar 864 m. ir puoselėjusios slaviškąją raštiją nuo 886 m. (Bulgarijoje bažnytinė slavų kalba tapo oficialiąja 893 m.)¹. Kijevo Rusioje bažnytinė slavų kalba buvo fonetiškai ir iš dalies morfologiškai adaptuota naujoje (rytų slavų) kalbinėje aplinkoje², bet išliko vienintelė knyginio rašto kalba, stipriai susijusi su krikščioniškąja kultūra. Šalyje susiklostė specifinė kalbinė situacija, kai rytų slavų tarmėmis (senąja rusų kalba) kalbantys žmonės rašė kita – bulgarų kilmės bažnytinė slavų kalba³. Rytų slavams reikėjo nemenkų pastangų, norint išmokti rašyti kalba, kuri, nors ir buvo gimininga jų gimtajai šnekai, bet gerokai skyrėsi nuo pastarosios. Kalbų skirtumą demonstruoja klasikinis pavyzdys: bažnytinis slavų posakis *оустами младенца глаголетъ истина* perteiktas rytų slavų kilmės formomis skamba kaip *Ртом ребенка говорит правда*. Tačiau daug žodžių ir gramatinių formų abiejose kalbose buvo panašūs arba identiški.

Tokia kalbinė situacija, kai toje pačioje visuomenėje lygiagrečiai funkcionuoja dvi kalbos, turinčios skirtingas ir nepersidengiančias vartojimo sferas (šiuo atveju senoji rusų kalba dažniausiai vartota žodžiu, o bažnytinė slavų kalba – raštu)⁴,

¹ Savo ruožtu į Bulgariją bažnytinė slavų raštija ir kalba perimtos iš Didžiosios Moravijos, kur apie 863 m. jos buvo įdiegtos slavų švietėjų šv. Kirilo ir šv. Metodijaus. Apie bažnytinės slavų raštijos istoriją Bulgarijoje iki 971 m. žr.: *Темчин С.Ю.* О развитии письменной культуры Восточной Болгарии до 971 года // *Slavistica Vilnensis* 2000 (Kalbotyra 49 (2)), c. 61–77.

² Žr.: *Успенский Б.А.* История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, c. 102–154.

³ Apie Kijevo Rusios specifinės kalbinės situacijos prieštarą tyrimo istoriją žr. *Климаў І.П.* Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі (гістарыяграфія аднаго забытага пытання) // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 11, сш. 1–2 (20–21), 2004 [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), <http://knihi.com/bha/11/kli11.htm>]

⁴ Autochtonine senąja rusų kalba būdavo kuriami tik kultūrinio statuso neturintys tekstai – ant beržo tošies rašyti asmeniniai ir dalykiniai laišakai (žr.: *Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. Москва, 1995). Tokie tekstai niekada neturėjo knygos formos, taigi senoji rusų kalba buvo *neknyginio* rašto kalba, priešpastatyta *knyginei* bažnytinėi slavų kalbai.

vadinama *diglosija*. Tai stabili situacija, galinti egzistuoti labai ilgą laiką, nes skirtingose sferose vartojamos kalbos tarpusavyje nekonkuruoja. Nuo jos aiškiai skiriasi *dvikalbystė* – dinamiška kalbinė situacija, kai abiejų vienoje visuomenėje vartojamų kalbų funkcijos visiškai ar bent iš dalies sutampa. Tuomet kalbos pradeda tarpusavyje konkuruoti, ir viena jų galų gale išstumia kitą – visiškai (jei abiejų kalbų funkcijos visiškai sutapo) arba iš savo vartojimo sferos (jei jų funkcijos sutapo iš dalies). Pirmuoju atveju pralaimėjusi konkurenciją kalba liaujasi funkcionavusi visuomenėje, o antruoju atveju – jos vartojimo sfera susiaurėja, susiformuoja naujos (griežtesnės) jos vartojimo taisyklės, ir tarp abiejų kalbų vėl susiklosto diglosijai būdingi santykiai (nors dabar, palyginti su ankstesne situacija, nugalėjusios kalbos vartojimo sfera išplitusi, o nugalėtosios – susiaurėjusi). Ryškiausiu diglosijos ir dvikalbystės skiriamuoju bruožu laikomi vertimai iš vienos kontaktinės kalbos į kitą. Esant diglosijai jie nereikalingi ir net neįmanomi, nes tokioje kalbinėje situacijoje dalyvaujančios kalbos išlaiko funkcinį pasiskirstymą: ką galima ir reikia rašyti ar sakyti viena kalba, negalima išreikšti kita. Dvikalbystės situacijoje vertimai galimi, ir būtent jie rodo lygiagrečiai toje pačioje sferoje vartojamų kalbų lygiateisiškumą ir tarpusavio konkurenciją⁵.

Skirtingai nuo Kijevo Rusios, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) šalia bažnytinės slavų kalbos pradėjo funkcionuoti iš senosios rusų kalbos kilusi rusėnų rašytinė kalba⁶. Taigi Kijevo Rusios neknyginė kalba virto Lietuvos valstybės oficialiaja kalba, ir diglosiją pakeitė dvikalbystė, kurioje prasidėjo dviejų giminingų slavų kalbų konkurencija: naujoji knyginė (rytų slavų kilmės) rusėnų kalba pradėjo konkuruoti su tradicine (pietų slavų kilmės) bažnytine slavų kalba.

Valstybinį statusą įgijusia rusėnų kalba rašyti kūriniai, daugiau ar mažiau susiję su Lietuvos valstybingumo idėja ir perteikiantys viršbendruomeninio, bendravalsstybinio gyvenimo faktus ir ideologiją (Lietuvos Statutas, Lietuvos metrika, LDK

⁵ Apie diglosijos ir dvikalbystės skirtumą žr.: *Успенский Б.А.* История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 18–24; *Успенский Б.А.* Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 4–8.

⁶ Rusėnų kalboje yra tiek ukrainiečių, tiek baltarusių tarmių elementų (*Анічэнка У.В.* Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969, с. 45–119, 273–274), todėl pasitelkiant vien tik kalbinius kriterijus sunku atskirti baltarusiškuosius rankraščius nuo ukrainietiškujų (*Огієнко І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських. Жовква, 1934 (Бібліотека „Записок Чину св. Василя Великого“, ч. 14). Perspausdinta leidinyje: *Пам'ятки України: історія та культура*, 2002, № 3–4, с. 170–188; *Аниченко В.В.* Вопросы разграничения белорусских и украинских памятников письменности // *Советское славяноведение*, 1965, № 6, с. 25–34). Rusėnų kalba buvusi ne nacionalinė, o regioninė kalba, nors ir nepakankamai kodifikuota (*Мозер М.* Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, с. 240–250. Sutrumpinta versija: *Мозер М.*, О «простой мове» // *Будфайтис Ю.* и др. (ред.) Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского: Материалы международной научной конференции. Москва, 2006, с. 112–130).

metraščiai, aktų knygos ir pan.). Bažnytinė slavų kalba liko Stačiatikių (o vėliau ir Unitų) Bažnyčios liturginė kalba, tradiciškai vartojama bažnytinėse knygose, kur ir vyko abiejų kalbų konkurencija. Tačiau, kaip matysime, bažnytinei slavų kalbai, nuo Kijevo Rusios laikų glaudžiai susijusiai su stačiatikių raštija, nebuvo visiškai abejingi ir kitų krikščioniškų konfesijų atstovai: katalikai, protestantai ir net judėjai.

Skirtingose LDK konfesinėse raštijose dviejų slavų kalbų konkurencijos rezultatai buvo kiek skirtingi, todėl tiriant rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos vartojimą tenka atsižvelgti į rašytojo religinę identifikaciją. Šiame straipsnyje atskirai aptariamas rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos vartojimas stačiatikių rašytose bažnytinėse knygose, atskirai aprašant judėjų bei katalikų indėlį į rusėniškąją bažnytinę raštiją.

Norint tiksliai nustatyti bažnytinės slavų ir rusėnų kalbos vartojimo ribas, reikia imti domėn bažnytinėse knygose rašytų tekstų vidinę hierarchiją, kurią aptaria žemiau pateikiamos pastabos.

1. Kai kuriuose tekstuose esama tiek rusėnų, tiek bažnytinės slavų kalbos formų, tad būna nelengva nustatyti, kokia būtent kalba tekstas rašytas. Tokiais atvejais padeda statistinis abiejų kalbų formų įvertinimas: pavyzdžiui, būtent taip nustatyta, kad Pranciškaus Skorinos leidinių kalboje aiškiai dominuoja bažnytinė slavų kalba, kurios anaip tol neužgožia rečiau vartojamos rusėniškos formos⁷. Statistinė formų analizė patvirtino A. Sobolevskio pateikto Skorinos leidinių kalbos apibūdinimą⁸.
2. Keli rusėnų rašytojai koregavo ir keitė savo religines pažiūras. Šis faktas atspindi intensyvias asmenines tikėjimo paieškas ir jų rezultatą, tačiau apsunkena autoriaus religinę identifikaciją. Tokiais atvejais tenka itin akylai stebėti rašytojų dvasinės raidos chronologiją ir imti domėn tą religinę orientaciją, kuri buvo aktuali autoriui aptariamo kūrinio rašymo metu. Žinoma, vienu veikėjų religinės pažiūros smarkiai veikė jų rašomų kūrinių turinį ir formą (kaip pat ir kalbinę), o kitiems rašytojams, pavyzdžiui, tam pačiam Pranciškui Skorinai, tai nebuvo lemiamas kūrybos veiksnys. Vis dėlto visais atvejais religinės identifikacijos tenka paisyti, apibendrinant dinamiškai besivystančią raštijos raidą. Mus dominanti tema – rusėnų kalbos vartojimas *bažnyti-*

⁷ Журавський А.І. Мова друкованих виданняў Ф. Скарыны // *Атраховіч К.К.* (ред.) 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968, с. 277–304; Журавский А.І. Важнейшие особенности языка изданий Франциска Скорины // *Владимиров А.П.* (ред.) Франциск Скорина и некоторые вопросы развития книги в Советском Союзе. Вильнюс, 1979 (Кнуготыра 7 (14)), с. 44–53.

⁸ *Соболевский А.П.* Рецензия: Владимир П.В., Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. Санкт-Петербург, 1888 // *Журнал Министерства народного просвещения*, 1888, кн. 9 (сентябрь), с. 321–322.

nėse knygoje – daro religines autoriaus pažiūras tikrai aktualiu dalyku, koks bebūtų jo realus ryšys su autorine kūryba.

3. Kai kurių kūrinių autoriai tiksliai nežinomi, kartais kyla abejonių dėl vieno ar kito veikalo parašymo laiko arba lieka neišsakytos religinės autoriaus pažiūros (visų pirma tai pasakytina apie vertimus), tuomet panašius klausimus tenka spręsti pasitelkiant labiausiai tikėtinas rekonstrukcijas: neužtikrindamos šimtaprocentinio patikimumo, jos leidžia maksimaliai sumažinti tyrimo rezultatų paklaidą.
4. Daugiakalbėje situacijoje svarbu nustatyti atskirų kalbų (ir jomis rašytų kūrinių) funkcijas, retai eksplikuojamas pirminiuose šaltiniuose. Tiriant bažnytinę raštiją, reikia skaitytis su ją sudarančių tekstų hierarchija. Aukščiausią rangą, be abejo, turi Šventojo Rašto tekstai, nepriklausomai nuo to, kaip jie funkcionuoja: kaip savo integralumą išlaikantys kūriniai, kaip savarankišką statusą turintys fragmentai (pavyzdžiui, kilmės atžvilgiu malda *Tève mūsų tėra Evangelijos dalis*) arba kaip citatos kituose kūriniuose. Vidutinį registrą sudaro visi kiti liturginiai tekstai (skaitomieji ir giedamieji), naudojami per bažnytines mišias. Demokratiškiausias sluoksnis susideda iš tikintiesiems skirtų kūrinių: tai pamokslai ir katechetiniai tekstai. Galimos ir smulkesnės klasifikacijos, tačiau ši patogi tuo, kad remiasi svarbiausiais – teksto autoriaus ir adresato santykio – bruožais: Šventasis Raštas yra žmonėms skirtas Dievo žodis; kiti liturginiai kūriniai yra Dievui skirtas žmonių žodis; pamokymai yra žmonėms skirtas žmonių žodis apie Dievą.

Visi kiti knyginiai tekstai ir jų rinkiniai (teisės ir kiti aktai, metraščiai, oficialūs laišakai, dienynai ir t. t.) lieka už bažnytinės sferos ribų, tačiau tai nereiškia, kad jie indiferentiškai religinėms idėjoms: mus dominančiu laikotarpiu pasaulietiškų tikrąja šio žodžio prasme kūrinių nebūta, nes žmonės save ir kitus matė visų pirma tikėjimo šviesoje. Žemiausią statusą turėjo tekstai, kuriems nebuvo būdinga knygos forma: dalykinė raštija, privatus susirašinėjimas, buitiniai užrašai, grafiti ir t. t. Jie būdavo orientuoti į trumpalaikes visuomeninės reikšmės neturinčias problemas ar momentinę vidinės žmogaus būsenos išraišką ir todėl neturėjo kultūrinio statuso ir išliekamosios kultūrinės vertės⁹. Hierarchiškai žemiau už šiuos tekstus būdavo tik tai, kas nerašoma, o pasakoma žodžiu.

Taigi turime tokią galutinę tekstų hierarchiją: sakralinė raštija (Šventasis Raštas); liturginė raštija (per mišias skaitomi ar giedami tekstai); bažnytinė raštija (neliturginiai bažnytiniai tekstai – pamokymai ir pan.); nebažnytinė raštija (teisės ir kiti aktai, metraščiai, oficialūs laišakai, dienynai ir t. t.); neknyginė raštija (išliekamosios

⁹ Žinoma, dabar mes, skirtingai nuo šių tekstų autorių, galime ir turime laikyti šią raštiją (ypač jeigu ji labai sena) kultūros paveldo dalimi.

kultūrinės vertės neturėję tekstai – dalykinė raštija, privatus susirašinėjimas, buitiniai užrašai, grafiti ir t.t.); sakytiniai tekstai (viskas, kas pasakoma žodžiu). Mus domins tik pirmieji trys tekstų tipai.

5. Pabrėždami vertimų svarbą dvikalbystės nustatymui¹⁰, tyrėjai linkę netiksliai traktuoti diglotos ar poliglotos, t.y. kūrinius, kuriuose tas pats tekstas surašytas dviem ar keliomis kalbomis. Dažniausiai visi jie traktuojami kaip dvikalbystės skiriamasis bruožas, nes akivaizdžiai rodo skirtingų kalbų taikymą tam pačiam tekstui. Tačiau taip yra ne visada: jei funkcinė prasme kalbinės versijos būtų visiškai identiškos, diglotos ar poliglotos neturėtų prasmės – pakaktų pateikti tik kurį nors vieną to paties teksto kalbinį variantą, o jei pateikiami du ar keli, vadinasi, jie turi daugiau ar mažiau *skirtingas funkcijas*.

Pastarosios gali būti lygiavertės arba hierarchiškai struktūruotos. Lygiavertės kalbinės versijos pateikiamos lygiagrečiai todėl, kad kiekviena jų turi atskirą kultūrinę ar pažintinę vertę, o jų tarpusavio lyginimas suteikia keliomis kalbomis rašyto teksto pažinimui stereometriškumo ir užbaigtumo. Taigi lygiaverčių tekstų leidimai leidžiami tyrimo tikslais ir todėl gali būti vadinami *kognityviniais*. Tik jie, o ne visos di- ir poliglotos liudija apie dvikalbystę.

Nelygiavertės kalbinės versijos pateikiamos lygiagrečiai todėl, kad viena jų turi pagalbinę funkciją: ją siekiama paaiškinti kitą, kuri ir yra tikrasis pažinimo objektas. Tokius leidimus galima vadinti *didaktiniais*¹¹. Jie liudija apie hierarchinius kontaktuojančių kalbų santykius, kurie būdingi ne dvikalbystei, o būtent diglosijai.

Žinoma, abiem atvejais lygiagrečiai gali būti leidžiamos to paties teksto versijos, surašytos ne kontaktuojančiomis, o skirtingose kalbinėse situacijose funkcionuojančiomis kalbomis. Tuomet nei kognityviniai, nei didaktiniai leidimai neturi nieko bendra nei su diglosija, nei su dvikalbyste.

6. Skirstymas į kognityvinius ir didaktinius leidinius taikytinas ne tik di- ir poliglotos, bet apskritai *visiems vertimams*, kurių funkcijos laikui bėgant gali keistis. Pavyzdžiui, III–II a. prieš m. e. Egipte atliktas hebrajiškosios Biblijos vertimas į graikų kalbą (Septuaginta) buvo lygiavertis hebrajiškajam originalui ir galėjo būti naudojamas liturginiais tiksliais. Apie tai liudija Filono Aleksandriečio (20 m. prieš m. e. – 54 m. e. m.) išsakyta mintis apie tai, jog Septuaginta, kaip ir hebrajiškas Šventasis Raštas, turi dieviškąją prigimtį ir Aristėjaus laiškas Filokratui, kur pasakojama apie Septuagintos sukūrimą ir *aprobavimą* Aleksandrijos žydų bendruomenėje. Nors seniausios žinios apie

¹⁰ Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 18–24.

¹¹ Plg. Vasilijaus Tiapiniškio dviem – bažnytine slavų ir rusėnų – kalbomis 1570 m. leistos Evangelijos vertinimą (Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, p. 233, plg. dar p. 249).

graikiškosios Biblijos skaitymą sinagogose siekia IV–VI m. e. a.¹², manytina, kad liturginiais tikslais ji vartota dar abiejų erų sąvartoje. Net jei Septuaginta versta, kaip manoma, didaktiniais tikslais (siekiant padaryti sakralinę hebrajiškąją tekstą suprantamesnį visai helenizuotų Aleksandrijos žydų bendruomenei), vėliau ją pradėta naudoti liturgijoje, o tai reiškia hebrajų ir graikų kalbų konkurenciją liturginėje sferoje. Taigi didaktinis vertimas vėliau virto kognityviniu, ir būtent nuo to laiko galima kalbėti apie abiejų žydiškosios Biblijos kalbinių versijų lygiavertiškumą (ir atitinkamą dvikalbystės situaciją). Kita vertus, *targumai* žydų tradicijoje visada naudoti, taip pat ir liturgijoje, vien tik didaktiniais tikslais¹³.

RUSĖNIŠKOSIOS RAŠTIJOS KILMĖS PROBLEMA

LDK egzistavusios raštijos (įvairiomis kalbomis)¹⁴ daugiau ar mažiau koreliavo su konfesinėmis tradicijomis¹⁵. Visos jos buvo tarpusavyje vienaip ar kitaip susijusios, kartu sudarydamos sudėtingą literatūrinį ir kalbinį kompleksą. Kiekvienos atskiros tradicijos padėtis jame nebuvo pastovi ir kito laike.

Labiausiai buvo išvystyta rusėniškoji tradicija, reiškiamą valstybine LDK kalba: ja buvo sukurta turtinga pasaulietinė literatūra, be kita ko, ir teisinė, ir metraštinė.

¹² *Avi-Yonah M.* The Jews under Roman and Byzantine Rule: A Political History of Palestine from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest. Jerusalem, 1984, p. 74; *Parkes J.* The Conflict of the Church and the Synagogue: A study of the origins of antisemitism. London, 1934, pp. 251–253, 392–393.

¹³ Apie šio skirsnio problematiką žr. *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург–Köln etc., 1999, c. 100–105 (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, Bd. 24).

¹⁴ Žr. LDK funkcionavusių kalbų apžvalgą: *Reczek J.* Języki w dawnej Rzeczypospolitej // *Język Polski*, t. 69, nr. 1–2, 1989, s. 10–19 (pakartota: *Reczek J.* *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, s. 119–128); *Иванов В.В.* Языки, языковые семьи и языковые союзы внутри Великого княжества Литовского // *Ivanov V.V., Verkholtansev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 93–122. Preliminari versija: Славянское языкознание: XIII Международная конференция славистов (Люблина, 2003 г.). Доклады российской делегации. Москва, 2003, c. 258–288; *Ivanov V.V., Dini P.U.* Languages/ Writings/ Linguistic Ideas/ Religions/ Cultures in the Grand Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in XIV–XVII c. a.d. (Sociolinguistic situation/Polyglossia) // *Назарова Е.А.* (ред.) *Балты и Великое княжество Литовское: Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банёниса*. Москва, 2007, c. 95–100 (preliminari versija: *Res Balticae*, vol. 7, 2001, pp. 199–203).

¹⁵ *Толстой Н.И.* История и структура славянских литературных языков. Москва, 1988, c. 52–87: Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в.).

Dėl valstybinės rusėnų kalbos statuso ši raštija, dabar jau pakankamai gerai ištirta, buvo daugiau ar mažiau žinoma visuomeniškai aktyviems valstybės piliečiams ir kontaktavo (skirtingais mastais) su kitomis LDK rašytinėmis tradicijomis. Kiekviena etnokonfesinė gyventojų grupė vartojo rusėnų kalbą ir naudojosi šia kalba rašytais teksta is visų pirma valstybės valdymo srityje ir toje visuomeninio gyvenimo dalyje, kuri buvo susijusi su tarpetniniais ir tarpkonfesiniais kontaktais valstybės viduje. Ši tradicija tenkino ir tam tikrus bendruomenių vidaus poreikius¹⁶, neretai pasidalydama funkcijas su specifinėmis atskirų etnokonfesinių grupių rašytinėmis tradicijomis. Įdomiausi buvo dviejų – rusėnų ir bažnytinės slavų – kalbų (ir atitinkamų literatūrų) santykiai.

B. Uspenskis smulkiai išanalizavo bažnytinės slavų ir rusėnų (jo terminijoje – *простая мова*)¹⁷ kalbų santykius LDK XVI–XVII a., apibūdinęs juos kaip dvikalbystę, susiklosčiusią po antrosios pietų slavų įtakos ir atkartojančią to paties laikotarpio lotynų ir lenkų kalbų dvikalbystę¹⁸. Tačiau kadangi rusėnų kalba pradėjo funkcionuoti gerokai anksčiau – jau XIV a. pabaigoje¹⁹, lieka neaiški jos kilmė bei santykiai su bažnytine slavų kalba iki to laiko, kai pradėjo formuotis vidurinioji lenkų literatūrinė kalba ir atsirado lotynų-lenkų dvikalbystė.

Reikia atkreipti dėmesį, kad rusėnų kalba buvo specifinis LDK bruožas, todėl jos atsiradimo priežasčių reikia ieškoti Lietuvos valstybės susidarymo istorijoje. Susiformavusi iki 1240 m. krikščioniškų valstybių apsuptyje, pagoniškoji LDK jau tėt raštijos poreikį dar gerokai prieš oficialųjį 1387 m. krikštą pagal Vakarų krikščionių (katalikų) apeigas. Šio poreikio tenkinimo būdas buvo apspręstas pačios kunigaikštijos istorijos, kai iki XIV a. vidurio į valstybės sudėtį buvo įtrauktos plačios

¹⁶ Skirtingos LDK etnokonfesinės grupės turėjo skirtingų poreikių. Pavyzdžiui, iki XVII a. slaviškai kalbantiems Lietuvos totoriams rusėnų kalba buvo vienintele rašto kalba. XVI a. ji vartota (su ūkio tvarkymu susijusiuose raštuose) net Vilniaus katalikų vyskupijoje (История Литовской ССР: с древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978, с. 104).

¹⁷ Žr. tebevykstančią diskusiją apie šio pavadinimo kilmę (Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, с. 223–227; Danylenko A. On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth // Studia Slavica Hungarica, vol. 51/1–2, 2006, pp. 97–121) ir įvairius bandymus semantiškai diferencijuoti terminus *простая мова* ir *русская мова* (Miakiszew W. Мовы Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // Studia Russica, t. 18. Budapest, 2000, с. 165–172; Дискуссия (А. Котлярчук – В. Мякишев) // Studia Russica, t. 19. Budapest, 2001, с. 497–503; Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, с. 234). Turėtina galvoje, kad pastarasis pavadinimas kartais taikytas ir bažnytinei slavų kalbai (Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 27–28).

¹⁸ Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 304–322; Успенский Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 64–85.

¹⁹ Журавский А.П. Старобелорусский литературно-письменный язык // Шамякин И.П. (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 523.

rytų slavų teritorijos, turėjusios seną ir gerai išvystytą raštijos tradiciją (knyginę bažnytinę slavų ir neknyginę senąją rusų kalbomis). Lietuvos kunigaikščiai pradėjo rašyti raštus rytų slavų (matyt, ne rusėnų, o vis dar senąją rusų) kalba XIV a. viduryje²⁰.

D. Bulaninas ir V. Živovas atkreipė dėmesį į tai, kad kartu su krikščionybe į Kijevo Rusią perėjo vien tik asketiškoji Bizantijos kultūros tradicija, bet ir ji dėl naujų gyvavimo sąlygų buvo gerokai transformuota. Rusioje nebūta analogo humanistinei bizantiškosios kultūros srovei, derinusiai krikščioniškąją tradiciją su Antikos intelektualiu palikimu²¹.

Didžiajai Kijevo Rusios daliai įėjus į LDK, senoji rusų kalba pradėta vartoti didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje, tenkinant dinamiškai besivystančios pagoniškosios valstybės poreikius²². Greitas valstybės plėtimasis suteikė prestižo lietuviškajai kunigaikščių kultūrai²³, kuri nors ir gerokai veikiama rytų slavų kultūros, tačiau pakankamai efektyviai atsverdavo krikščioniškąją tradiciją. Ši aplinkybė galėjo suteikti senajai rusų kalbai (kuri kaip oficialioji Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos kalba nebuvo siejama su krikščionybe)²⁴ anksčiau (Kijevo Rusioje) neturėtą kultūrinį statusą ir atstatyti naujose istorinėse aplinkybėse kultūrinės situacijos poliariškumą, kuris buvo būdingas Bizantijai, tačiau prarastas adaptuojant bizantiškąją kultūrinį palikimą Kijevo Rusioje.

LDK kultūra heterogeniškumu priminė bizantiškąją, tačiau abiejų poliariinių tradicijų kalbinė raiška šiose valstybėse ne tik nesutapo, bet buvo tiesiog priešinga. Bizantijoje asketiškoji tradicija reikšta „žemojo stilistinio registro“ tekstais ir buvo

²⁰ Rowell S.C. A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385 // *Journal of Medieval History*, vol. 18, 1992, pp. 156, 158–159.

²¹ Буланин А.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. München, 1991 (*Slavistische Beiträge*, Bd. 278); Живов В.М. Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси // *Ricerche slavistiche*, vol. 42, 1995, с. 3–48; plg.: Темчин С.Ю. Интеллектуальное или философско-догматическое молчание Древней Руси? (по поводу книги Ф. Томсона *Рецепция византийской культуры в средневековой Руси*) // *Slavistica Vilnensis* 2001 (*Kalbotyra* 50 (2)), с. 31–56.

²² Čia peršasi analogija su pačia Kijevo Rusia, kur vietinėje kunigaikščio kanceliarijoje pradėta vartoti bažnytinę slavų kalbą dar iki oficialaus krikšto (Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 29–30).

²³ Apie pagoniškosios Lietuvos prestižą Rytų Slavijoje XIV a. viduryje praneša Bizantijos istorikas Nikiforas Gregoras (Шевченко ІІІІ. Некоторые замечания о политике константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // *Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Сборник статей к 70-летию академика Г.Г. Литаврина*. Москва, 1996 (*Славяне и их соседи*, вып. 6), с. 134).

²⁴ Oficialaus krikšto pagal katalikiškąsias apeigas (1387) metu Lietuvoje jau būta stabilios tradicijos vartoti rusėnų kalbą didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje. Būtent todėl, priėmus krikščionybę, lotynų kalba neištūmė iš vartojimo rusėnų kalbos (kas būtų įvykę, jei valstybė nebūtų turėjusi nusistovėjusių rašto tradicijų), kuri Lietuvoje dar ilgai vartota kaip valstybinė. Tai reiškia, kad rusėnų kalbos vartojimas LDK kanceliarijoje siekia dar pagoniškuosius laikus.

priešpastatyta antikines kalbines bei retorines tradicijas tęsusios humanistinės srovės kalbiniam elitiškumui. Lietuvos kunigaikščių kultūrai, priešingai, būdingas rusėnų kalbos demokratiškumas, priešpastatytas su Rytų krikščionybė tradiciškai susijusiai bažnytinei slavų kalbai.

Lietuvos kunigaikščių kultūros esminis skirtumas nuo rytų slavų stačiatikybės tradicijos (asketiškos pagal prigimtį)²⁵ iki tam tikro laipsnio suartina pirmąją su bizantiškosios kultūros humanistine srove, atsverdavusia vietinę asketinę tradiciją²⁶. Tai leidžia geriau suvokti ir tą aplinkybę, jog 1350 m. Konstantinopolio antipalaminiai sluoksniai siekė sąjungos su pagoniškąja Lietuva savo kovoje su palamitais, kurie savo ruožtu palankiai žiūrėjo į Maskvą, tęsusią Kijevo Rusios kultūrines ir kalbines tradicijas²⁷.

LDK kultūrinės situacijos poliariškumas lėmė dviejų – bažnytinės slavų ir rusėnų – rašytinių kalbų funkcinius skirtumus. Išlaikydama savo viršnacionalinę prigimtį, bažnytinė slavų kalba LDK teritorijoje iš konfesiniu atžvilgiu neutralios tampa žymėta, nes vartota gausioje stačiatikių bendruomenėje, bet ne už jos ribų. Nesiaurindama iš pradžių savo vartojimo sferos ir tebebūdama stačiatikių bažnytinių apeigų ir religinės (Rytų krikščionybės) kultūros raiškos priemonė, bažnytinė slavų kalba Lietuvos valstybėje tapo funkciškai ribota lyginant su rusėnų kalba, atlikusia tuo pačiu metu skirtingas funkcijas: vartota LDK kanceliarijoje, taikyta pasaulietiskai kultūrai apskritai, buvo pagrindinė slaviškai kalbančio (ne būtinai stačiatikybę išpažįstančio) elito kalba ir pagaliau tarpkonfesinės ir tarpetninės komunikacijos priemonė valstybės viduje.

Vėliau bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų santykiai konkrečiose konfesinėse tradicijose klostėsi skirtingai. Manoma, kad šių literatūrinių kalbų taikymas Šventojo Rašto tekstams ir jų tarpusavio konkurencija didžia dalimi susiję su protestantiškąja tradicija²⁸, o stačiatikių raštija ilgiausiai ir geriausiai išlaikė bažnytinės slavų

²⁵ Iki 1387 m. Lietuvos kunigaikščių kultūra ir rytų slavų stačiatikybė skyrėsi iš karto dviem bruožais: ne tik kaip pagoniškoji ir krikščioniškoji, bet ir kaip pasaulietinė ir bažnytinė tradicijos.

²⁶ Apie vėlyvosios Bizantijos intelektualinį gyvenimą žr.: *Makselienė S.* Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas. Vilnius, 2007 (Bibliotheca Orientalia et Comparativa, t. 10).

²⁷ Шевченко П.П. Некоторые замечания о политике константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Сборник статей к 70-летию академика Г.Г. Литаврина. Москва, 1996 (Славяне и их соседи, вып. 6), с. 133–139.

²⁸ Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 28; Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. Москва, 1996, с. 52–53; Целунова Е.А. Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского // Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli: Slavistica, vol. 5 (1997–1998). Napoli, 2000, p. 88; Німчук В.В. Сто літ першому повному перекладові Біблії українською мовою // Українська мова, 2004, № 4, с. 75–76.

kalbos prioritetą religinėje literatūroje. Faktai byloja, kad ankstyviausia rusėniškoji bažnytinė raštija sietina būtent su stačiatikių veikla.

RUSŲ KALBA STAČIATIKIŲ RAŠTIJOJE

1. Ankstyviausias rusėniškosios bažnytinės raštijos pavyzdys – tai XV a. paskutinio ketvirčio rankraštis (Ukrainos V. Vernadskio Nacionalinės bibliotekos Rankraščių institutas, F. 301, nr. 415), mokslinėje literatūroje netiksliai vadinamas „1489 m. Skaitomąja minėja“²⁹. Tai dviejų tuo pačiu metu rašytų dalių konvoliutas: pirmąją dalį (Minėjinis panegirikas, t.y. svarbiausioms kalendorinėms šventėms skirti tekstai) kažkokio Teodoro užsakymu rusėniškai rašė iš Naugarduko kilęs asmuo, vardu Berezka, kartu su dviem anonimais; antroji dalis (Zlatoustas, t.y. Jono Auksaburnio pamokslų rinkinys) rašyta bažnytine slavų kalba. Konvoliutas sudarytas ne vėliau kaip 1686 m., kai Jonas Sakovičius, Voinos miestelio (netoli Cholmo) šventikas, liepė jį įrišti.

Mus domina tik pirmoji rankraščio dalis, kurioje surašyti bažnytiniai (ne bibliiniai) tekstai rusų kalba. Šie rusėniški vertimai iš bažnytinės slavų kalbos atsirado anksčiau nei pats rankraštis, kurio pirmoji dalis yra anksčiau Galicijoje arba Voluinėje rašyto ukrainietiško originalo baltarusiškas nuorašas³⁰. Rusėniškosios bažnytinės literatūros atsiradimo laikas tiesiogiai priklauso nuo to, kaip datuosime šį neišlikusį ukrainietišką originalą. Nors pastarasis kartais įvertinamas kaip 1470–1480 m. kūrinys, rodantis stačiatikių pastangas atremti intensyvėjančią katalikų tikėjimo propagavimą LDK žemėse³¹, iš tikrųjų jis atsirado gerokai anksčiau:

²⁹ Pačiame rankraštyje jo parašymo metai nenurodyti. 1489 m. – tai tik vieno šiame rankraštyje esančio vandenženklio XIX a. nustatyto analogo data (Гнатенко А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003, с. 142, puoroda 1).

³⁰ Аріє її žr.: Петров Н.И. Рукописная «Четья» 1397 г. // Русский филологический вестник, № 3, Варшава, 1881, с. 54–57; Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка, ч. 1. Киев, 1884, с. 72, 84; Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. Киев, 1888, с. 52–53; Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник, т. 21, № 1. Варшава, 1889, с. 59–106; Петруч В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. IX: К изучению Четьи 1489 г. // Сборник по русскому языку и словесности. Ленинград, 1928, т. 1, вып. 1, с. 1–107; Симонова К.С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі „Четьї“ 1489 р.) // Єрмоленко С.Я. (ред.) Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ, 1989, с. 56–79.

³¹ Гунтуц А. Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской и Московской Руси XV–XVII вв. // Ivanov V.V., Verkholantsev J. (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), с. 74.

šioje dalyje nukopijuotas neišlikusio originalo kolofonas, iš kurio matyti jo atsiradimo metai ir vieta – Kamianecas (netoli Bresto) 1397 m.³²

Dabar neįmanoma nustatyti, ar neišlikęs 1397 m. rankraštis buvo savo ruožtu nurašytas nuo kokio nors dar ankstesnio. Tačiau objektyvūs duomenys leidžia teigti, kad rusėniškoji bažnytinė literatūra atsiradusi ne protestantų, o stačiatikių pastangomis ne vėliau nei XIV a. pabaigoje, t.y. vos ne šimtmečiu anksčiau nei įprasta manyti. Šios literatūros atsiradimas nesusijęs su katalikų tikėjimo propaganda slaviškose LDK žemėse: oficialusis krikštas įvykęs vos dešimtmečiu anksčiau, ir nauja lietuviška katalikybė tais laikais turėjusi aktualesnių uždavinių (pagonių krikštijimas ir naujo tikėjimo sklaida etninėse lietuvių žemėse) nei katalikybės propagavimas tarp seniai krikščionybę išpažįstančių rytų slavų.

2. Svarbų stačiatikių raštijos raidos etapą reprezentuoja 1556–1561 m. Voluinėje rašyta rusėniškoji Peresopnicos evangelija, versta, pasak jos kolofono, „iš bulgarų kalbos“ (t.y. iš bažnytinės slavų kalbos), naudojant kaip papildomą šaltinį Karaliaučiuje 1551–1552 m. liuteronų lenkiškai leistą Naująjį Testamentą³³. Vertimas atliktas vadovaujant Peresopnicos vienuolyno archimandrito Grigorijaus „paprastų krikščionių geresniam supratimui“. Evangelijos tekstas suskirstytas liturginiais skirsniais pagal stačiatikių tradiciją ir dar kitais skyriais – „Romos įstatymo žmonėms, tai yra katalikams“. Ilgas kolofonas (įskaitant į Dievą nukreiptus žodžius ir tradicinį Jo pašlovinimą pabaigoje) surašytas rusėniškai, tačiau vidurinė dalis, pasakojanti apie archimandritą Grigorijų rašyta bažnytine slavų kalba (su rusėniškais elementais). Tai rodo, kad rankraščio kūrėjų akyse bažnytinė slavų kalba išlaikė savo prestižiškumą.

Peresopnicos evangelijos rusėniškojo vertimo fragmentas įterptas į 1595–1600 m. Kijevo žemėse bažnytine slavų kalba rašytą Letkų evangeliją³⁴, kita Peresopnicos evangelijos teksto versija aptikta rankraštinėje 1571 m. Žitomiro evangelijoje³⁵.

XVI a. antrojoje pusėje rusėniškai sukurtas neišlikęs Niagovo pamokslų originalas, nurašytas 1758 m.³⁶ Tai *Mokomoji evangelija*, t.y. pamokslai per mišias skai-

³² Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003, с. 144.

³³ Ченіа І.П. (ред.) Пересопницьке Євангеліє: Дослідження. Транслітерованний текст. Словопокажчик. Київ, 2001.

³⁴ Грузинский А.С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI в.: Летковское Евангелие // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 22, вып. 1–2, Киев, 1911, с. 42–79; кн. 22, вып. 3, 1912, с. 68–69; 81–124; кн. 23, вып. 1, с. 1–48; Shevelov G.Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979, p. 572 (Historical Phonology of the Slavonic Languages, vol. 4).

³⁵ Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев, 1911, с. 13 [atspaudas iš leidinio: Университетские известия. Киев, 1911, кн. 8, 11, 12].

³⁶ Петров А.А. Материалы для истории Угорской Руси. VII: Памятники церковно-религиозной жизни угороруссов XVI–XVII вв. Поучения на Евангелие по Няговскому списку

tomų Evangelijos skirsnų temomis, tačiau pats Evangelijos tekstas šiame kūrinyje nepateiktas – matyt todėl, kad, autoriaus manymu, Evangelija turėjo būti skaitoma ne rusėniškai, o bažnytine slavų kalba³⁷. Kartais Niagovo pamokslai nepakankamai pagrįstai priskiriami kalvinistų tradicijai³⁸.

3. Naują rusėnų kalbos funkcionavimo etapą reprezentuoja 1616 metais Vievyje leista Meletijaus Smotrickio *Mokomoji evangelija*³⁹. Ši knyga, tikriausiai sumanyta kaip atsvara protestantų ir katalikų lenkiškai leistoms Postilėms⁴⁰, pateikė visiems suprantama rusėnų kalba ne tik biblinio teksto išaiškinimą, bet ir pačios Evangelijos liturginius skirsnius. Rusėniškasis Evangelijos tekstas verstas pažodžiui (su retomis leksemų substitucijomis) iš dviejų Simono Budno rengtų lenkiškų leidinių⁴¹. Tačiau būtų neteisinga manyti, kad Meletijui Smotrickiui rusėnų kalba visiškai prilygo bažnytinei slavų kalbai ir galėjo pakeisti ją bažnytinėje raštijoje: leidinio pratarnėje pabrėžiama ypatinga svarba suprantamai perteikti mintis *pamokant liaudi; klausytojams* nesuprantama bažnytinė slavų kalba visokeriopai išaukštinama, o rusėnų kalba vadinama prasčiausia ir paprasčiausia. Leidinio pabaigoje pateiktas

1758 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук, т. 97, № 2, Петроград, 1921, с. 1–226; *Дэже А.* Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985; *Золтан А.* (ред.) Няговские поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.А. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Ньиредьхаза, 2006.

³⁷ *Дэже А.* Няговские поучения и их автор // *Золтан А.* (ред.) Няговские поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.А. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Ньиредьхаза, 2006, с. XXXIX–XL.

³⁸ *Петров А.А.* Отзвук реформации в Русском Закарпатьи XVI в.: Няговские поучения на Евангелие. Прага, 1923 (особый отгиск из Вестника Чешского королевского общества наук, Класс философский и историко-филологический, 1921–1922); *Любашенко В.І.* Реформаційний Рух // *Патон Б.С.* (ред.) Історія української культури, т. 2: Ісасвич Я.Д., (ред.), Українська культура XIII–першої половини XVII століть. Київ, 2001, с. 496–497.

³⁹ Apie Meletijų Smotrickį žr.: *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1995 (Harvard Series in Ukrainian Studies). Jo veikalai fototipiškai perspausdinti (*Frick D.A.* (ed.) Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 1); *Frick D.A.* (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

⁴⁰ *Frick D.A.* (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987, p. XI (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

⁴¹ Kaip pagrindiniu šaltiniu naudotasi 1572 m. Nesvyžiaus Biblija, kaip papildomu – 1574 m. Naujuoju Testamentu (*Frick D.A.* Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 109–110). Versdamas šių leidinių lenkiškąjį tekstą, atspindintį graikišką ir bažnytinę slavų tradicijas, Smotrickis papildomai taisė jį pagal graikiškus ir bažnytinius slaviškus šaltinius (*Frick D.A.* Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 115–117).

tradicinis Dievo pašlovinimas bažnytine slavų kalba, aiškiai parodantis pastarosios prestižiskumą ir sakrališkumą.

Meletijaus Smotrickio rengtą *Mokomąją evangeliją* 1637 m. pakartotinai išleido Kijevo metropolitas Petras Mogila. Pamokymų tekstas naujame leidinyje nažymiai pakoreguotas (rašyba kiek archaizuota, pakeistos kelios lekšemos ir gramatinės formos), tačiau Biblijos tekstas kai kur (pamokymuose 10–39 iš 77)⁴² smarkiai taisytas pagal protestantiškąją 1632 m. Gdansko Bibliją ir (rečiau) katalikiškąją Jokūbo Vujeko 1599 m. Bibliją⁴³. Taigi 1637 m. leidinyje Evangelijos tekstas nevienalytis: vienuose skaitiniuose jis tęsia Simono Budno, kituose – Gdansko ir Vujeko Biblijų tradicijas.

Be minėtų Meletijaus Smotrickio ir Petro Mogilos leidinių, buvo ir kitų spausdintų ir rankraštnių Mokomųjų evangelijų, kur ne tik biblinio teksto išaiškinimai, bet kartais ir pačios Evangelijos liturginiai skirsniai pateikti rusėniškai⁴⁴. Vertinant juos reikia turėti galvoje, kad Mokomosios evangelijos skaitytos ne liturgijos metu (kur Evangelija skambėjo bažnytine slavų kalba), o per pamokslą⁴⁵.

Panašią funkciją turėjo taip pat rusėniški sinaksariniai tekstai Kijeve 1627 m. leistoje Pasninko triodėje⁴⁶ ir Kijevo Olų paterikas, verstas iš lenkų į rusėnų kalbą⁴⁷.

4. Vėliau LDK stačiatikiai bažnytinę slavų kalbą *neliturginiuose tekstuose* (bažnytinių knygų sudėtyje) vartojo veikiau kaip simbolį, nei kaip komunikacijos priemonę. Pavyzdžiui, Kuteinoje 1646 m. spausdintame Oktoiche **шкѣиухъ сѣречѣ шсмогласнѣи воскрьнѣи**⁴⁸ po antrašte **до чителника** pateikta trumpoji įžanga: **Бѣдомо бѣди кождомъ бл҃гочестивѣи читателю, ѿжѣ естесмы црквию бѣ живаго кождый з нас, в которой абѣ мы пѣнѣи бѣдѣ ѿправовали емѣ, потреба на кождый чѣ ѡуказуетъ. А такъ справѣ собеѣ тѣю книжицѣ, абѣи въ своѣи цркви вѣздѣ, ѿправѣючи на ней**

⁴² Pats Evangelijos tekstas smarkiai taisytas tik tuose skirsniuose, kurie skaitomi nuo Verbų sekmadienio iki pirmojo Naujųjų liturginių metų sekmadienio imtinai.

⁴³ *Frick D.A.* Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists* (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 111–112.

⁴⁴ *Житецкій П.* О переводах Евангелия на малорусский язык // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, т. 10, кн. 4, 1905, с. 1–65.

⁴⁵ *Мозер М.* Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, с. 234. Sutrumpinta versija: *Мозер М.* О «простой мове» // *Будрайтис Ю.* и др. (ред.) *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского: Материалы международной научной конференции*. Москва, 2006, с. 112–130.

⁴⁶ *Титов Х.* Матеріали для книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924, с. 180–182.

⁴⁷ *Перетц В.Н.* Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // *Борковский В.П.* (ред.) *Славянская филология: Сборник статей на IV Международный съезд славистов*. Москва, 1958, с. 174–210.

⁴⁸ *Кніга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог*. Мінск, 1986, с. 115, № 151.

КАНОНЫ, ЪГА ЖИВѦГО ХВАЛИЛЪ. ЗАЧИМЪ БЫСЪ СЪ ТАКОГО ПОЧАТКЪ ДОБРОДѢТЕЛІЙ БОАЖНИ
 ЪЖІА ОБЪУЧИВИСИА ВЪ НЕЙ, ПОСТЪПИЛЪ ВЪ СОВЕРШЕЕНЪЮ МАТКЪ ДОБРОДѢТЕЛЕЙ ЛЮБОВЬ,
 ІАЖЕ ЄСТЬ САМЪ ЪГЪ. ЄМЪЖЕ СЛАВА, ЧЕСТЬ, И ПОКЛОНЪ, ВО ЪЌКИ ЪЌКУМЪ. АМИНЬ. Verta
 pastebėti kalbinio kodo kaitą: antraštėje pavartotas rusėniškas žodis ЧИТЕЛНИКЪ, o
 pačioje teksto pradžioje – bažnytinė slavų leksema ЧИТАТЕЛЬ. Iš tikrųjų pradiniai ir
 baigiamieji įžangos žodžiai yra ne kas kita, kaip bažnytinės slavų kalbos tradicinės
 formulės, o tarp jų esantis tekstas parašytas rusėniškai. Tokie reiškiniai būdingi
 diglosijos situacijai ir liudija apie dviejų kalbų funkcinį pasiskirstymą⁴⁹. Kalbos
 simbolizavimas reiškia jos pasitraukimą iš aktyvios vartosenos.

XVII a. Ukrainos žemių stačiatikių tradicijoje irgi aptinkami bažnytinės slavų ir
 rusėnų kalbų funkcinio pasiskirstymo požymiai. Pavyzdžiui, Petro Mogilos Apei-
 gynas (1646) nustato, kad rusėnų kalba *stačiatikių liturgijoje* leistina tik jeigu nuo
 ištariamų žodžių prasmės priklauso tikinčiojo išganymas arba teisinis statusas, t.y.
 per išpažintį (ypač priešmirtinę), santuoką ir pan.⁵⁰

Įjungus 1654 m. Ukrainą į Maskvos valstybę, pastaroji perima ukrainiečių sta-
 čiatikių kalbines ir kultūrines nuostatas⁵¹, numatančias ypatingą bažnytinės slavų
 ir rusėnų kalbų pasiskirstymą. Pavyzdžiui, iš Kijevo į Maskvą nuvykusio ir ten
 Simono vienuolino archimandritu (1676–1690) buvusio Gavriilo Domeckio⁵² *Nu-
 rodytų vienuoliams* Vilniaus 1682–1683(?) m. nuorašo (F 22-82) l. 4–5 surašyta pra-
 tarmė, pavadinta КО ЧИТАТЕЛЮ ir prasidedanti šiais žodžiais: ПРЕДЪ СА ВЪЗАТІЕ МОЕ,
 СИХЪ МАЛЫХЪ ТРЪДОВЪ ЗАКОННЫЙ И НАБОЖНЫЙ ЧИТЕЛНИКЪ, ДО ТОГЪ ЗМѢРИЛО ЖЕ
 БЫМЪ ЗЛОЖИЛЪ СІЮ КНИЖИЦЪ ПРОСТО И ІАВИЛЪ Ш ВОЗВАНІИ ДО ЗАКОНЪ... Čia taip pat
 matome, kad rusėniškai parašytam tekstui suteiktas bažnytine slavų kalba para-
 šytas pavadinimas su būdinga žodžių ЧИТАТЕЛЬ – ЧИТЕЛНИКЪ priešprieša. Maskvos
 valstybėje rusėnų kalba neprijio.

⁴⁹ Reikia prisiminti, kad Kijevo Rusioje bažnytine slavų kalba surašyta teksto pradžia suteik-
 davo visam neknyginei rusų kalba rašytam kūrinii kvaziliteratūrinį statusą (Успенский Б.А.
 Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994,
 с. 52), o LDK XVII a. pirmojoje pusėje pradinės formulinės frazės valstybine rusėnų kalba
 suteikdavo tolesniam lenkiškai rašytam juridiniams tekstui oficialų teisinį statusą (*Лябынца*)
 Ю. Пачатае Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мінск, 1990,
 с. 69).

⁵⁰ Naumow A. Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach pols-
 ko-litewskich (Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom
 słowiańskim, t. 1). Kraków, 1996, s. 161–162; plg. Успенский Б.А. Краткий очерк истории
 русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 318–319.

⁵¹ Харламович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.
 Казань, 1914.

⁵² Белоброва О.А. Гавриил Домецкий // Лихачев А.С. (ред.) Словарь книжников
 и книжности Древней Руси, вып. 3 (XVII в.), ч. 1: А–З. Санкт-Петербург, 1992,
 с. 190–191.

JUDĖJŲ INDĖLIS Į RUSĖNIŠKĄJĄ RAŠTIJĄ

Rytų slavų raštijoje žinomi tekstai, įvairiais laikais tiesiogiai versti iš hebrajiškų originalų į bažnytinę slavų kalbą⁵³. Nėra patikimai įrodyta, kad tokie vertimai būtų daromi LDK teritorijoje, tačiau Lietuvos valstybėje versta iš hebrajų į rusėnų kalbą. Tokių vertimų esama Senojo Testamento Vilniaus sąvade.

Jis išliko iki mūsų dienų Supraslio vienuolyno rankraštyje (Lietuvos MA biblioteka, F 19–262), kuris susideda iš dviejų dalių⁵⁴. Pirmąją sudaro Pranciškaus Skorinos 1517 m. Prahoje leisto Psalmyno pratarmė ir Senojo Testamento Vilniaus Sąvadas – kelios Biblijos knygos, verstos (išskyrus Psalmyną) iš hebrajų kalbos. Antrojoje dalyje surašyta antijudėjiško turinio Aiškinamoji Palėja (Senajo Testamento krikščioniškoji interpretacija).

Rankraštis rašytas apie 1517–1530 m. nenustatytoje vietoje dirbusių nežinomų stačiatikių, kurie sujungė vertimus iš hebrajų kalbos su nukreiptais prieš judėjų poleminiais tektais (tai tipiškas derinys). Senajo Testamento Vilniaus sąvado parašėse kiekvieną dieną žymėta perrašyto teksto dalis: rašyta kasdien, taip pat šeštadieniais (ko negalėtų daryti judėjas) ir sekmadieniais. Šioje rankraščio dalyje surašyti skirtingos kilmės tekstai: a) aštuonios Senajo Testamento knygos (Jobo, Rūtos, Giesmių giesmės, Mokytojo, Patarlių, Jeremijo, Danieliaus ir Esteros knygos), verstos iš hebrajų į rusėnų kalbą⁵⁵; b) taisytas pagal Vulgatą, bet su Skorinos

⁵³ Алексеев А.А. Переводы с древнееврейских оригиналов в Древней Руси // Russian Linguistics, vol. 11, 1987, p. 1–20; Алексеев А.А. Русско-еврейские литературные связи до 15 века // Jews and Slavs, vol. 1, Jerusalem–St. Petersburg, 1993, c. 44–75; Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы. Санкт-Петербург, 1903 (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. 74, № 1), с. 396–428; Перетц В.Н. К вопросу о еврейско-русском литературном общении // Slavia, vol. 5/2, 1926, с. 267–276; Lunt H.G., Taube M. Early East Slavic Translations from Hebrew? // Russian Linguistics, vol. 12, 1988, pp. 147–187; Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре, т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва, 1995, с. 340–357; Алексеев А.А. Песнь Песней в древней славяно-русской письменности. Санкт-Петербург, 2002, с. 137–154; Taube M. The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // Ivanov V.V., Verkholtantsev J. (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 188–189.

⁵⁴ Žr. šio rankraščio aprašymą: Добрянский Ф.Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882, с. 441–447.

⁵⁵ Beveik visi šie tekstai publikuoti. Žr.: Евсеев И.Е. Книга пророка Даниила в переводе жиновствующих по рукописи XVI в. // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1902, кн. 3, с. 127–164; Перетц В.Н. Книга Руфь в белорусском переводе XV в., 1908 [atspaudas iš nepublikuoto straipsnių rinkinio akad. A.I. Sobolevskio garbei]; Перетц В.Н. Новые труды о «жиновствующих» XV в. и их литературе // Университетские известия, г. 48, кн. 10. Киев, 1908, с. 1–42 (penkto-

leidiniais nesusijęs Psalmyno tekstas bažnytine slavų kalba (su rusėnų kalbos elementais); c) po Esteros knygos pakartotas Patarlių knygos baigiamasis fragmentas (ši kartą – bažnytine slavų kalba), taip pat taisytas pagal Vulgatą ir nesutampantis su Skorinos leistu tekstu.

Šio rankraščio rusėniškuosius vertimus iš hebrajų kalbos tyręs A. Archipovas konstatavo, kad čia surašytos Biblijos knygos verstos dar XV a. antrojoje pusėje ir nustatė vertėjo bruožus⁵⁶, leidžiančius mums manyti, kad jis veikiausiai buvo iš svetur atvykęs judėjas, priklausęs Provanso žydų kultūrinei tradicijai ir ilgesnį laiką gyvenęs LDK⁵⁷. A. Archipovas susilaikė nuo spėlionių apie konkrečią asmenybę, tačiau ją galima nustatyti.

Tikėtina, kad tai Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas – mokytas žydas, 1454–1468 m. Kijeve perrašęs kelis žydiškus rankraščius⁵⁸. Juos identifikavęs M. Taubė argumentuotai manė, kad šis paliko Kijevą 1482 m., miestą užgrobus totoriams, ir apsilankęs Jeruzalėje nuvyko į Damaską, kur 1485 m. parašė dar vieną iki mūsų dienų išlikusį rankraštį.

Seniai nustatyta⁵⁹, kad Zacharija tikriausiai tapatus slaviškuose šaltiniuose minimam mokytam ir astronomiją išmanančiam žydui Scharijai, kuris 1471 m. rudenį kartu su Slucko kunigaikščiu Michailu Alekaičiu atvyko iš Kijevo prekybos reikalais į Novgorodą, kur tapo žydaujančiųjų stačiatikių judėjimo pradininku⁶⁰.

Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas laikytinas Supraslio rankraščio Biblijos vertimų autoriumi, nes jis: a) gyveno Kijeve būtent XV a. antrojoje pusėje; b) rašė ir pats komentavo žydiškus rankraščius, vėliau verstus į rusėnų kalbą; c) tiksliai atitinka A. Archipovo rekonstruotą vertėjo portretą (Zacharijo rankraščiuose surašyti tekstai, taip pat vertimai iš lotynų kalbos, buvo sukurti ar funkcionavo Provanse, taigi jis tikrai galėjo būti romanų kalbas mokantis žydas).

sios paginacijos); *Перетц В.Н.* До історії перекладу Біблії в Західній Русі: Книга Естери в перекладі кінця XV віку // Філадельфійський збірник пам'яті К. Михальчука. Київ, 1915, с. 23–45; *Altbauer M., Taube M.* The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262). Jerusalem, 1992.

⁵⁶ *Архипов А.А.* По ту сторону Самбатіона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 147–240, plg. с. 248–250. (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9).

⁵⁷ Plačiau apie tai žr.: *Темчин С.Ю.* Схария и Скорина: Об источниках Виленского ветхозаветного свода (F 19–262) // *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21. Vilnius, 2006, p. 289–316.

⁵⁸ *Taube M.* The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // *Moskovich W.* et al. (eds.) *ЮУДАЇКН АРХАЇОЛОГІА*: In Honour of Professor Moshe Altbauer. Jerusalem, 1995 (Jews and Slavs, vol. 3), pp. 168–198.

⁵⁹ *Brutzkus J.* Judaisierende // *Klatzkin J.* (ed.) *Encyclopaedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 9. Berlin, 1932, col. 520–522.

⁶⁰ Apie Schariją ir jam skirtą mokslinę literatūrą rusų kalba žr.: *Богуславский В.В.* (ред.) *Славянская энциклопедия: Киевская Русь–Москва*, т. 2. Москва, 2001, с. 456–457.

Galima pateikti implicitinį, bet gana aiškų įrodymą, kad Supraslio rankraštyje surašyti būtent Zacharijos versti Biblijos tekstai. 1564–1583 m. LDK gyvenęs kunigaikštis Andrejus Kurbskis kaltino Pranciškų Skoriną vertus Bibliją iš žydiškų originalų⁶¹. A. Archipovas aiškino šį faktinio pagrindo neturintį kaltinimą tuo, kad Kurbskis buvo matęs Supraslio rankraštį, kuriame iš hebrajų kalbos versti Biblijos tekstai sujungti su Skorinos Psalmyno pratarne, kurioje minimas vertėjo (= leidėjo) vardas⁶². Šis aiškinimas klaidingas, nes A. Kurbskis suformulavo savo kaltinimus Skorinai dar prieš atsikeldamas į LDK, kai negalėjo matyti Supraslio rankraščio⁶³. Tačiau vis tiek kyla naujas klausimas: kodėl Supraslio rankraštyje Skorinos pratarne pridėta prie vertimų iš hebrajų kalbos? Tikriausiai tai atsitiko dėl Skorinos vardo panašumo į žydo Zacharijos vardą, kuris slaviškuose šaltiniuose rašomas įvairiai: *Scharina*, *Schorina*, *Skarina*.

Akivaizdu, kad Senojo Testamento Vilniaus sąvado perrašinėtojas bus supainiojęs du Senojo Testamento knygų vertėjus į slavų kalbą: rusėną Skoriną ir žydą Schariną. Jis pridėjo prie iš hebrajų kalbos verstų rusėniškų Biblijos tekstų Pranciškaus Skorinos leisto Psalmyno Pratarinę būtent todėl, kad žinojo šių rusėniškų vertimų iš hebrajų kalbos autoriaus vardą ir klaidingai sutapatino jį su žinomu spaustuvininku. Tam buvo objektyvių priežasčių: a) abiejų veikėjų vardai skambėjo panašiai; b) abu jie vertė į slavų kalbą būtent Senojo Testamento knygas; c) buvo tiesiogiai susiję su LDK; d) linkę vartoti (skirtingu mastu) rusėnų kalbą; e) jų vertimus skiria nedidelis laiko tarpas.

Versdamas Senojo Testamento knygas į rusėnų kalbą Zacharija turėjo progos pavartoti ir bažnytinę slavų kalbą. Kaip žinia, Danieliaus knygos originalas parašytas dviem artimai giminiškomis – hebrajų ir aramėjų – kalbomis: pirmąja kalba, kuri žydiškojoje tradicijoje visada laikyta prestižine, surašyti pirmieji ir paskutiniai šios Biblijos knygos skyriai, o antrąja – vidurinė knygos dalis. Norėdamas perteikti savo vertime kalbinę originalo kompoziciją Zacharija pavartojo abi LDK rašytines kalbas: hebrajiškąjį tekstą jis perteikė rusėniškai, o aramėjiškąjį – bažnytine slavų kalba, panaudodamas tam tradicinį stačiatikių vartotą vertimą, bet taisydamas jį pagal žydiškąjį originalą (taisymai daryti rusėniškai). Galimas daiktas, kad versdamas į rusėnų kalbą Giesmių giesmės knygą Zacharija kartais žiūrėdavo

⁶¹ Ж.г.: Курбский А. Сочинения князя Курбского, т. 1: Сочинения оригинальные. Санкт-Петербург, 1914 (Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссией, т. 31), с. 401–402.

⁶² Архипов А.А. По ту сторону Самбатона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 150–154 (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9).

⁶³ Голениченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI–середине XVII в. Минск, 1989, с. 78–81.

į anksčiau (tikriausiai dar XIV a.) atliktą šios knygos vertimą iš hebrajų kalbos į bažnytinę slavų kalbą⁶⁴.

Taigi vertėjas daug geriau mokėjęs rusėnų nei bažnytinę slavų kalbą, kurios tikriausiai aktyviai nevartojo. Tačiau įdomiausia, kad jis labai savotiškai supratęs abiejų LDK rašytinių slavų kalbų funkcijas: prasilenkdamas su vietine tradicija, jis laikė prestižiškesne ne bažnytinę slavų, o rusėnų kalbą (būtent ją jis perteikė prestižine hebrajų kalba rašytus Danieliaus knygos fragmentus). Šiuo atžvilgiu Danieliaus knygos vertimas yra unikalus ir neturi analogų rytų slavų raštijoje. Šis kalbinis ypatumas leidžia manyti, kad Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas nebuvo kilęs iš LDK, bet pakankamai ilgai čia gyvenęs, kad aktyviai išmoktų rusėnų ir pasyviai – bažnytinę slavų kalbą. Tačiau šių kalbų funkcinį skirtumą jis interpretavo priešingai nei LDK slavai.

Nors Zacharija, kaip galima manyti, buvo Provanso žydų kultūrinės tradicijos atstovas, jis pats arba jo tėvai (*protėviai*) tikriausiai atvyko į LDK ne iš Vakarų Viduržemio⁶⁵, o iš Bizantijos, kur 1391 m. iš Ispanijos ir aplinkinių regionų pradėjo keltis žydai sefardai ir kur netrukus pradėta versti į graikų kalbą Provanso žydų rašytus traktatus, vėliau verstus ir į rusėnų kalbą⁶⁶. Įdomu, kad XIV–XV a. sąvartojė Bizantijoje atliktas biblinės Danieliaus knygos graikiškas vertimas, atkartojantis kaip ir Senojo Testamento Vilniaus sąvadas dvikalbę žydiškojo originalo kompoziciją: hebrajiškosios knygos dalys perteiktos prestižine Atikos graikų kalba, o aramėjiškoji dalis – dorėnų tarme. Šis vertimas surašytas kartu su kitais Senojo Testamento knygų vertimais iš hebrajų į graikų kalbą, ir šio rankraščio sudėtis taip pat primena rusėniškąjį Senojo Testamento Vilniaus sąvadą⁶⁷.

Be Senojo Testamento knygų Zacharija ar jo artimi bendražygiai išvertė iš hebrajų į rusėnų kalbą dar kelis astrologinius ir filosofinius traktatus⁶⁸, nesusijusius

⁶⁴ Thomson F.J. The Slavonic Translation of the Old Testament // *Krašovec J.* (ed.) Interpretation of the Bible. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 878; Алексеев А.А. Песнь Песней в древней славяно-русской письменности. Санкт-Петербург, 2002, с. 141–142.

⁶⁵ Jei Zacharija į LDK atvyko pats, jis turėjo čia gyventi ilgesnį laiką, nes spėjo gerai išmokti rusėnų kalbą, kuri anaipol nebuvo svetima vietinei žydų bendruomenei (*Бершадский С.А.* Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.). Санкт-Петербург, 1883, с. 395).

⁶⁶ Gardette P. Judaeo-Provençal Astronomy in Byzantium and Russia (14th–15th c.) // *Byzantinoslavica*, vol. 63. Prague, 2005, pp. 195–209.

⁶⁷ Архунов А.А. По ту сторону Самбатрона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 167–168 (*Monuments of Early Russian Literature*, vol. 9).

⁶⁸ Žr. jų apžvalgą: Taube M. The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // *Ivanov V.V., Verkholtantsev J.* (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 189.

su mus dominančia tema. M. Taube mano, kad visi šie tekstai versti Kijevo žydų, belaukusių (kaip ir krikščionys) Mesijo atėjimo 1492 m. ir siekusių šia proga atversiti vietinius stačiatikius į judaizmą⁶⁹. Šis aiškinimas kelia abejonių, nes žinoma, kad iš Kijevo į Novgorodą atvykę žydai patys sulaikydavo pirmuosius žydujančius stačiatikius nuo apipjaustymo apeigų, kad, vietinei valdžiai pradėjus tardymus, nebūtų faktinių įrodymų. O juk apipjaustymo apeigų neatlikęs vyras negali tapti judėju. Kaip bebūtų, rusėniškasis vertimo projektas negalėjo būti įgyvendintas be atitinkamo priimančiosios (slaviškos) pusės suinteresuotumo. Todėl verta dėmesio hipotezė, siejanti XV a. antrosios pusės Kijeve atliktus hebrajiškų tekstų vertimus į rusėnų kalbą su 1440–1471 m. egzistavusia Alekaičių valdoma autonimine Kijevo kunigaikštyste⁷⁰. Galbūt šie vertimai buvo skirti pačiam Kijevo kunigaikščiui Simonui I Alekaičiui (1454–1470)⁷¹. Reikia pridurti, kad 1441 m. jo tėvas Aleksandras Vladimirovičius įteikė žydiškais traktatais besidominčiam Kijevo metropolitui graikui Isidorui raštą, patvirtinantį pastarojo turtines, juridines ir finansines teises. Manytina, kad būtent tuomet Kijevo kunigaikščiai susidomėjo žydiškosios išminties tradicija.

Šiame kontekste minėtinas iš LDK kilusio ir į stačiatikybę tarp 1448 ir 1461 m. atsivertusio žydo Feodoro Psalmyno vertimas iš hebrajų į prastoką bažnytinę slavų kalbą (su rusėniškais elementais)⁷², atliktas Maskvoje Ivano III ir metropolito Filipo I (1466–1473) užsakymu. Šis Psalmynas yra ne tradicinė biblinė knyga, o liturginių žydiškų giesmių rinkinys (Mahzoras), paties vertėjo pertvarkytas ir sudagduotas taip, kad neprieštarautų krikščioniškajai teologijai⁷³. Feodoras dar yra

⁶⁹ *Taube M.* The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // *Ivanov V.V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 202–203.

⁷⁰ *Любашенко В.І.* Єретичні течії // *Патон Б.Є.* (ред.) *Історія української культури*, т. 2: Ісаєвич Я.Д., (ред.), *Українська культура XIII–першої половини XVII століть*. Київ, 2001, с. 375–379; *Паславський І.В.* Філософська та науково-природничка думка // *Патон Б.Є.* (ред.) *Історія української культури*, т. 2: Ісаєвич Я.Д., (ред.), *Українська культура XIII–першої половини XVII століть*. Київ, 2001, с. 466–476.

⁷¹ *Romanchuk R.* The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the „Cipher in Squares“, and the Laodicean Epistle // *Ivanov V.V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 146–147.

⁷² Žr. šio vertimo publikaciją: *Сперанский М.Н.* Псалтырь жидовствующих в переводе Феодора еврея. Москва, 1907 (Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1907, кн. 2, отд. II).

⁷³ *Zuckerman C.* The „Psalter“ of Feodor and the Heresy of the „Judaizers“ in the Last Quarter of the Fifteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, nr. 1/2, 1987 [published 1988],

parašęs judėjams skirtą laišką⁷⁴, raginantį juos atsiversti į stačiatikybę. Šio kūrinio kalboje taip pat yra rusėniškų elementų. Neseniai atsivertusio Feodoro kūrinių nėra susiję su žydaujančių judėjimu⁷⁵, bet neabejotinai priklauso stačiatikių raštijai. Abu išlikę Mahzoro vertimo nuorašai nuo XV a. pabaigos funkcionavo Rusijos šiaurėje esančiame Kirilo Belozerskio vienuolyne⁷⁶.

Mahzoro vertimas leidžia manyti, kad į krikščionybę atsivertę LDK žydai sąmoningai siekė rašyti ne rusėniškai, o bažnytine slavų kalba. Tačiau turėtina galvoje, kad šis Psalmynas buvo skirtas ne LDK, o Maskvos valstybės skaitytojams, kuriems rusėnų kalba tais laikais buvo ne tik visiškai svetima, bet ir praktiškai nesuprantama. Feodoro vertimas nepriklauso LDK raštijai, o interpretuotinas kaip iš LDK kilusių (žydu kilmės) stačiatikių indėlis į maskvietišką raštiją⁷⁷.

Taigi Kijevo žydu iš hebrajų kalbos versti bibliniai ir filosofiniai rusėniškieji tekstai buvo skirti stačiatikiams – pasaulietinės valdžios atstovams. Šis vertimo projektas, unikalus dėl rusėnų kalbai suteikto prioriteto prieš bažnytinę slavų kalbą, vertintinas kaip svarbus LDK slaviškosios raštijos raidos etapas: rusėnų rašytinė kalba pirmą kartą pavartota sakraliniams tekstams užrašyti. Tačiau šis pasauliečiams skirtas rusėniškasis Biblijos vertimas laikytinas didaktiniu, nes nėra objektyvaus pagrindo manyti, kad jis kada nors naudotas liturginiais tikslais⁷⁸.

KATALIKŲ INDĖLIS Į RUSĖNIŠKĄJĄ RAŠTIJĄ

Katalikų veikla rytų slavų bažnytinės raštijos srityje skirstytina į keturis etapus. Ne visi jie susiję su rusėniškąja kalbine tradicija.

pp. 77–99; *Рогачевская Е.Б.* Из наблюдений над «Псалтырью» Федора еврея // *Заборовский Л.В.* (ред.) *Славяне и их соседи: Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – начало нового времени.* Москва, 1993, с. 76–78.

⁷⁴ *Соколов М.И.* Послание Федора Жидовина // О ереси жидовствующих: Новые материалы, собранные С.А. Белокуровым, С.О. Долговым, И.Е. Евсеевым и М.И. Соколовым. Москва, 1902 (Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1902, кн. 3, отд. II), с. 97–109.

⁷⁵ *Лурье Я.С.* Феодор // *Лихачев Д.С.* (ред.) *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 2. Ленинград, 1989, с. 451–452.

⁷⁶ *Лурье Я.С.* Литературная и культурно-просветительская деятельность Ефросина в конце XV в. // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 17. Ленинград, 1961, с. 130–168.

⁷⁷ *Plg. Харламович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914.

⁷⁸ *Архипов А.А.* По ту сторону Самбатона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 157, nuoroda 55.

1. Anksčiausiai, dar XV a., pasirodė kelių religinio turinio veikalų – *Aleksejaus gyvenimo aprašymo*⁷⁹, *Kristaus kančių*⁸⁰ ir *Apysakos apie tris karalius*⁸¹ – rusėniškieji vertimai iš lenkų kalbos, atlikti, kaip galima manyti, LDK katalikų⁸². Šie verstiniai tekstai nebuvo labai paplitę, iki mūsų dienų išlikę vos keli nuorašai.

2. Antrasis šios veiklos etapas susijęs su Krokuvoje veikusia vokiečio spaustuvininko Švaipolto Fiolio tipografija, 1491–1493 m. išleidusia keturias kirilines bažnytines knygas: *Oktoichą*, *Horologioną*, *Pasninko triodę* ir *Verbų triodę*⁸³. Taip prasidėjo kirilinių tekstų spausdinimo istorija⁸⁴. Manoma, kad rankraštiniai originalai šiems leidiniams gauti iš Maskvos valstybės: tekstai išspausdinti bažnytine slavų kalba (rusėnų kalba juose nevartojama). Didžioji tiražo dalis pateko į Maskvos Rusią⁸⁵, tad yra pagrindo manyti, kad šie pirmieji kiriliniai leidiniai buvo skirti būtent Maskvai pavaldžių žemių skaitytojams.

3. Trečiuoju etapu laikytina Pranciškaus Skorinos veikla⁸⁶. Gimęs stačiatikių šeimoje LDK priklausiusiame Polocke, jis 1504–1506 m. studijavo Krokuvos universitete, kur įgijo bakalaurą laipsnį, o 1512 m. gavo medicinos daktaro laipsnį Paduvos universitete. 1517–1519 m. Prahoje Skorina išspausdino 23 Senojo Testa-

⁷⁹ *Свяжынскі У.М. Жыццё Аляксея, чалавека Богага // Міхневіч А.А. (рэд.) Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994, с. 206–208.*

⁸⁰ *Туников Н.М. «Страсти Христовы» в западнорусском списке XV в. Санкт-Петербург, 1901 (Памятники древней письменности и искусства, № 140).*

⁸¹ *Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. Санкт-Петербург, 1903 (Памятники древней письменности и искусства, № 140).*

⁸² *Свяжынскі У.М. Жыццё Аляксея, чалавека Богага // Міхневіч А.А. (рэд.) Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994, с. 206–208.*

⁸³ Visos jos paskelbtos internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁸⁴ *Немировский Е.А. Начало славянского книгопечатания. Москва, 1971.*

⁸⁵ *Немировский Е.А. Распространение краковских изданий Швайпольта Фиоля в Русском государстве XV–XVII вв. // Рыбаков Б.А. (ред.) Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. Москва, 1976, с. 187–191.*

⁸⁶ Literatūra apie Skoriną lietuvių kalba negausi (*Vladimirovas L. Pranciškus Skorina: Pirmasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaustuvininkas. Vilnius, 1992; Liegutė E. Pranciškus Skorina: palikti šlovė ir atminimą savo: esė. Vilnius, 2001*). Iš gausios literatūros kitomis kalbomis žr.: Францыск Скарына: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Мінск, 1988; *Шпамякин П.П. (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990; Немировский Е.А. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990; Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і усходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993. Išsamią Skoriniano bibliografiją žr.: *Неміроўскі Я.А., Осипчык А.А. Францыск Скарына: Жыццё і дзейнасць. Паказальнік літаратуры. Мінск, 1990; Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі. Анатаваны бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 2002.**

mento knygas⁸⁷, o vėliau Vilniuje – *Mažąją kelionių knygą*⁸⁸, t.y. Psalmyną su liturginių tekstų priedais (apie 1522 m.), ir *Apaštų darbus ir laiškus* (1525)⁸⁹. Vilniuje Skorina buvo Vilniaus katalikų vyskupo Jono (1499–1538; Vilniaus vyskupas 1519–1536 m.) asmeniniu daktaru ir sekretoriumi⁹⁰, vėliau (nuo 1535 m.) tarnavo karaliui Ferdinandui I Prahoje, kur mirė anksčiau nei 1541 m. birželio 2 d.

Skorinos leisto Senojo Testamento pagrindą sudarė tradicinis Biblijos tekstas bažnytine slavų kalba ir 1506 m. Venecijoje čekų kalba nuosaikiųjų posthusitų leista Biblija (versta iš Vulgatos; vėliau naudota ne tik protestantų, bet ir katalikų)⁹¹. Dar kelios Skorinos parengtos Senojo Testamento knygos žinomos tik iš rankraštinių nuorašų: vieną tokį rinkinį 1569 m. parašė Lukas iš Ternopolio⁹², kitą – 1575–1577 m. Dmitras iš Zinkovo (šio rankraščio dalys saugomos Lvove ir Sankt-Peterburge). Skorinos parengti Biblijos tekstai palydėti originaliomis pratarmėmis ir pabaigos žodžiais⁹³, kuriuose leidėjas tarp kitų minėjo: šv. Jeronimo verstą Vulgatą, Nikolo de Liros ir Piko della Mirandolos darbus⁹⁴.

⁸⁷ Šešių tarp 1517 m. rugpjūčio 6 d. ir 1518 m. sausio 19 d. Prahoje leistų leidinių kai kuriuose egzemplioriuose ranka prirašyta, kad jie spausdinti Vilniaus miestiečio Bogdano Onkovo lėšomis (*Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Bd. 3: Die Prager Druckerei von Francisk Skorina. Baden-Baden, 1998, S. 23 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, vol. 155). Skorinos leistos Senojo Testamento knygos publikuotos (*Кузьмін С.В.* (ред.) Біблія: Факсимальне ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах, т. 1–3. Мінск, 1990–1991); paskelbtos internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]; Jos susilaukė ir mokslinių komentarų: *Rothe H., Scholz F.* (eds.) Biblia ruska, vyložena doktorom Franciskom Skorinoju (Prag, 1517–1519): Kommentare; Apostol (Wilna, 1525): Fascimile und Kommentar. Paderborn etc., 2002.

⁸⁸ Žr.: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁸⁹ Žr. faksimilės publikaciją leidinyje *Rothe H., Scholz F.* (eds.) Biblia ruska, vyložena doktorom Franciskom Skorinoju (Prag, 1517–1519): Kommentare; Apostol (Wilna, 1525): Fascimile und Kommentar. Paderborn etc., 2002. Taip pat internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁹⁰ *Гячаускас Э.* Франциск Скорина – секретарь вильнюсского епископа Иоанна из князей литовских // Федоровские чтения 1982. Москва, 1987, с. 60–67.

⁹¹ *Мыльников А.С.* Библия чепская в Венеции напечатанная // *Шамякин И.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 258.

⁹² Varšuvoje saugotas rankraštis veikiausiai žuvo Antrojo pasaulinio karo metu. Apie jį žr.: *Тиховский З.Ю.* Южнорусский библейский кодекс Луки из Тернополя (1569) и его отношение к трудам Скорины и южнорусскому библейскому кодексу 1575–1577 гг. // Труды 12-го Археологического съезда в Харькове, т. 3. Москва, 1905, с. 337.

⁹³ Mūsų laikais publikuoti tik tie iš jų, kurie aptikti leidiniuose (žr. Франциск Скарына: Прадмовы і пасляслоўі. Мінск, 1969). Tik iš rankraščių žinomi tekstai dar nepublikuoti.

⁹⁴ *Кондреева Т.Н.* Франциск Скорина и русская рукописная книжная традиция XV в. // *Сидоров А.А.* (ред.) Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Москва, 1979, с. 61–70.

Vienokių ar kitokių šaltinių naudojimas nerodo autoriaus religinės orientacijos: pavyzdžiui, žinomi LDK stačiatikių rankraščiniai Psalmyno tekstai bažnytine slavų kalba, taisyti pagal šv. Jeronimo verstą Vulgatą, tačiau pastarasis autorius (tekste minimas šv. Gerasimo vardu, kaip įprasta rytų slavams) įvardijamas juose kaip „ne mūsų tradicijai priklausantis“⁹⁵. Iš Vulgatos verstų biblinių tekstų ir šv. Jeronimo pratarinių jiems esama Novgorodo metropolito Genadijaus rengtame 1499 m. Biblijos sąvade⁹⁶.

Skorinos parengti Biblijos tekstai rašyti bažnytine slavų kalba, kurioje aiškiai jaučiama rusėnų kalbos įtaka⁹⁷. Autoriniuose tekstuose (pratarinėse ir baigiamuosiuose žodžiuose) rusėnų kalbos įtaka dar didesnė, tačiau anaip tol neužgožianti bažnytinio slaviško pagrindo⁹⁸. Skorina mokėjo abi kalbas – bažnytine slavų kalba jis rašęs originalius stačiatikių liturginės poezijos kūrinius (akatistus), įrašydamas į jų akrostichus savo vardo *lotyniškąją formą* (tai svarbiausias ir autentiškiausias Skorinos katalikiškumo įrodymas) kartu su slaviškuoju patronimu: **писал доктор скоринич францискус** ir **делал доктор скоринич францискоус**⁹⁹. Šiuose trumpuose akrostichuose nėra bažnytinės slavų kalbos formų: jie rašyti rusėniškai. Taigi ne vienos, o dviejų knyginių slavų kalbų vartojimas Skorinos tekstuose aiškinamas sąmoninga nuostata, kad bažnytinė slavų kalba (nors ir su rusėniškomis priemonėmis) skirta bažnytiniais (ne tik sakraliniams), o rusėnų kalba – pasaulietiškiems tekstams, kokiais jis, skirtingai nei įprasta stačiatikių tradicijoje, laikė akrostichus.

Skorinos leidinių funkcionavimą iki tam tikro laipsnio atskleidžia visų iki mūsų dienų išlikusių egzempliorių suvestinis katalogas¹⁰⁰, į kurį neįtraukti du pasta-

⁹⁵ Žr. rusėniškai rašytos tokio teksto pratarinės publikacija: *Перетц В.Н.* Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и по палеографии: Приложение 1 // Университетские известия, г. 46, кн. 12. Киев, 1906, с. 106–109 (penktosios paginacijos).

⁹⁶ *Лурье Я.С.* Геннадий // *Лихачев А.С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 1. Ленинград, 1988, с. 145–146.

⁹⁷ *Журавский А.П.* Язык изданий Ф. Скорины // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 578–580; *Журавский А.П.* Важнейшие особенности языка изданий Франциска Скорины // *Владимиров Л.П.* (ред.) Франциск Скорина и некоторые вопросы развития книги в Советском Союзе. Вильнюс, 1979 (Книготыра 7 (14)), с. 44–53.

⁹⁸ *Журавский А.П.* Язык предисловий Франциска Скорины // *Сидоров А.А.* (ред.) Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Москва, 1979, с. 85–93; *Журавский А.П.* Язык предисловий Ф. Скорины // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 580–581.

⁹⁹ *Турилов А.А.* Акrostихи // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 232.

¹⁰⁰ *Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Bd. 3: Die Prager Druckerei von Francisk Skorina. Baden-Baden, 1998 (Bibliotheca bibliographica Aureniana, vol. 155); *Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Bd. 5: Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna. Baden-Baden, 1999 (Bibliotheca bibliographica Aureniana, vol. 171).

raisiais metais naujai aptikti egzemplioriai: 1996 m. Christie's aukcione parduotas konvoliutas (Jobo, Patarlių, Siracido, Koheleto, Išminties knygos) ir Vokietijos Herlico miesto bibliotekos egzempliorius (Penkiaknygė, Jozuės, Karalių knygos). Tačiau iš tikrųjų Skorinos leistų tekstų funkcionavimas buvo dar platesnis, nes žinoma nemaža jo leidinių ar atskirų jų dalių rankraštinų nuorašų¹⁰¹.

Skorina taip apibūdino savo skaitytojus: **братия моя, русь**. Pastaruoju terminu vadinti ne tik rusėnai, bet apskritai visi rytų slavai, taip pat ir maskvėnai. Be jokios abejonės, Skorinos leidiniai skirti stačiatikiams. Tai liudija, pavyzdžiui, tokie faktai: jo leistas Psalmynas stačiatikiškas (150 psalmių suskirstytos į 20 katizmų, pridėdant papildomą 151 psalmę)¹⁰², *Mažojoje kelionių knygoje* išspausdintas *Tikiu* tekstas neturi žodžių *filioque*, o bažnytinis kalendorius mini stačiatikių, bet ne katalikų šventuosius; akatistų žanras taip pat labiau susijęs su stačiatikių, negu katalikų tradicijomis¹⁰³.

4. Ketvirtąjį etapą reprezentuoja iš lotynų į rusėnų kalbą verstas ir 1585 m. Vilniuje leistas Petro Kanizijaus *Mažasis katekizmas*¹⁰⁴, turėjęs būti atsvara protestantiškajam Simono Budno 1562 m. *Katekizmui*¹⁰⁵. Šis popiežiaus legato Abiejų Tautų Respublikoje jezuito Antonijaus Posevino (1533–1611) iniciatyva parengtas leidinys laikytinas plačios stačiatikiams skirtos katalikybės bei bažnytinės unijos idėjų propagavimo programos dalimi. Prastokas rusėniškas *Katekizmo* vertimas parengtas Branevo (Varmijoje) jezuitų seminarijoje ir išspausdintas tikriausiai Vilniaus jezuitų akademijos spaustuvėje, naudojant Mamoničių spaustuvės kirilines raides. Teksto rinkėjai nesuprato slaviškai, todėl savo darbą atliko prastai: leidinyje daug klaidų¹⁰⁶.

1585 m. *Katekizmo* kalboje esama bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų bruožų, tačiau pirmieji aiškiai dominuoja, o leksika ir ypač fleksija beveik visiškai sutampa su

¹⁰¹ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі. Анатаваны бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 2002, с. 7–51.

¹⁰² Šiaip biblinių tekstų forma nėra patikimas konfesijos rodiklis: katalikų ir protestantų rengti Biblijos vertimai į lenkų kalbą būdavo suskirstyti į stačiatikiams būdingus liturginius skirsnius, kad šie vertimai būtų ir stačiatikių naudojami. Галенченко Г.Я. Симон Будный: Книгоиздательская деятельность в Белоруссии // Стриженок П.М. (ред.) Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Минск, 1970, с. 173–174; Frick D.A. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632). Berkeley, 1989, p. 114).

¹⁰³ Уляхин М. Полная биография Георгия (доктора медицинских и свободных наук Франциска) Скорины. Полоцк, 1994, с. 9–10 (su kita interpretacija).

¹⁰⁴ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katekizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2).

¹⁰⁵ Frick D.A. Meletij Smotryč'kyj and the Ruthenian Language Question // Harvard Ukrainian Studies, vol. 9, 1985, p. 28.

¹⁰⁶ Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне XVII века // Книга: исследования и материалы, т. 1. Москва, 1959, с. 181.

Skorinos leistų tekstų normomis¹⁰⁷. A. Fałowski aiškina tai sąmoningu *Katekizmo* vertėjų pasirinkimu: Skorinos kalba (bažnytinė slavų su rusėniškais elementais) geriausiai tikusi visiems rytų slavams skirtai katalikų propagandai. Tačiau labiau tikėtina, kad *Katekizmo* vertėjai orientavosi į Skorinos leidinių kalbą todėl, kad pastarieji naudoti 1570 m. įsteigtoje Vilniaus jezuitų akademijoje, kur nuo 1579 m. dėstytas Šventojo Rašto ir *Katekizmo* vertimas į rusėnų kalbą. Skorinos leidinių turėjusiems jezuitams trūko tik *Katekizmo* slaviško vertimo, kuris ir buvo parengtas 1585 m.

Išsamumo dėlei pridursime, kad pirmoji rusėnų kalbos gramatika parašyta (lotyniškai) kataliko, Krokuvos ir Paryžiaus universitetų absolvento Jono Uževičiaus¹⁰⁸. Nėra visiškai aišku, ar ši rankraštinė gramatika (du – 1643 ir 1645 m. – autografa) saugomi Prancūzijoje) susijusi su mūsų tema (rusėniškoji bažnytinė raštija). Šiam veikalui būdingas gretinamasis metodas: šalia rusėniškų formų kartais pateikiama informacija apie bažnytinę slavų ir kai kurias kitas slavų kalbas. Malda *Tėve mūsų* pateikta šioje gramatikoje keliomis kalbomis: rusėniškai, bažnytine slavų kalba ir kroatiskai (glagolicos raidėmis).

J. Uževičiui patikimai priskirtas taip pat Prancūzijoje saugomas N. Balermonto pasikalbėjimo knygelės anoniminis vertimas, atliktas lygiagrečiai į rusėnų ir bažnytinę slavų kalbą¹⁰⁹. Jame rusėniškas tekstas įvardytas kaip *Popularis*, o bažnytinis slaviškas – *Sacra*. Tad autorius nemanęs, kad rusėnų kalba tinka bažnytiniais (ir ypač sakraliniams) tekstams, nors savo gramatikoje ir pateikė rusėniško sakralinio teksto (maldos) pavyzdį. Pateikdamas paralelinius tekstus dviem slavų rašytinėmis kalbomis autorius norėjo akivaizdžiai parodyti jų struktūrinius skirtumus, o jų funkcijų santykį įvardijo pasinaudodamas *Popularis*–*Sacra* priešprieša. Todėl J. Uževičiaus veikalai tikriausiai nėra anksčiau aprašytos (į bažnytinę raštiją orientuotos) katalikų veiklos tąsa.

Apibendrinant katalikų veiklą slaviškosios bažnytinės raštijos srityje, galima konstatuoti jos orientaciją visų pirma į spausdintą produkciją, kuri buvo skirta visiems rytų slavams, todėl rašyta dažniausiai ne rusėniškai, o bažnytine slavų kal-

¹⁰⁷ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katekizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2), s. 57–58, 85–87, 101–102.

¹⁰⁸ Dingley J. The two versions of the Gramatyka Slovenskaja of Ivan Uževič // The Journal of Byelorussian Studies, vol. 2.4, 1972, pp. 369–384; Білодід І.К., Кудрицький Є.М. Граматика слов'янська І.Ужевича. Київ, 1970 (Пам'ятки української мови XVII ст.); Жовтобрюх М.А. „Граматика словенская“ Івана Ужевича – пам'ятка староукраїнської літературної мови // Слово і труд: До сімдесятиріччя академіка Івана Костянтиновича Білодіда. Київ, 1976, с. 167–179; Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ, 1985, с. 155–198.

¹⁰⁹ Keipert H. „Rozmova/Besěda“: Das Gesprächsbuch Slav. № 7 der Bibliothèque nationale de France // Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. 60.1, 2001, S. 9–40; Bunčić D. Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževič unter besonderer Berücksichtigung seines Gesprächsbuchs Rozmova/Besěda. Mit Wörterverzeichnis und Indizes zu seinem ruthenischen und kirchenslavischen Gesamtwerk. München, 2006 (Slavistische Beiträge, Bd. 447).

ba (gryna arba su rusėniškais elementais). Beveik visa aptariamoji veikla susijusi su Lenkijos karalystės ir LDK sostinėmis: Krokuva (1491–1493), Praha (1517–1519; tačiau tiražo dalis finansuota iš Vilniaus), Vilnius (apie 1522–1525 m. ir 1585 m.). Rusėnų kalbos elementų yra tik tekstuose, tiesiogiai susijusiuose su LDK.

IŠVADOS

Kijevo Rusioje susiformavusi knyginės bažnytinės slavų ir neknyginės senosios rusų kalbos diglosija pagoniškoje LDK transformavosi į dviejų knyginių – bažnytinės slavų ir rusėnų – kalbų diglosiją. Pirmoji kalba tapo konfesine prasme žymėta ir taikyta tik Rytų krikščionių kultūrai, o pastaroji suvokta kaip pasaulietiška (konfesiškai neutrali) ir naudota valstybės reikmėms. Rusėnų kalba, tapusi knyguine ir susieta su Lietuvos kunigaikščių pagoniška kultūra, tiek savo pavadinimu, tiek struktūra buvo tiesioginis senosios rusų kalbos tęsinys¹¹⁰, įgijęs naujas funkcijas¹¹¹. Lietuvos krikštas pagal katalikiškąsias apeigas nepakeitė bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų jau susiklosčiusių santykių.

Stačiatikių bažnytinė raštija rusėnų kalba egzistavo jau 1397 m. Tuomet ir vėliau į rusėnų kalbą versti įvairūs bažnytiniai tekstai: Evangelijos, Senojo Testamento knygos, Šventųjų gyvenimo aprašymai, Minėjinis panegirikas, Mokomoji Evangelija, Triodiniai sinaksarai, Kijevo Olų paterikas. Verta pastebėti, jog visi šie tekstai skirti bažnytiniam skaitymui, bet ne giedojimui.

XVI–XVII a. sąvartoje nuoseklus stačiatikis Ivanas Višniškis reikalavo laikant mišias vartoti ne rusėnų, o bažnytinę slavų kalbą: „Evangelijų ir Apaštalų darbų ir laiškų bažnyčioje per mišias rusėniškai nekraipykite; tačiau po liturgijos rusėniškai aiškinkite ir verskite, kad liaudis suprastų. Visas bažnytines knygas ir tipikonus bažnytine slavų kalba spausdinkite“¹¹². Šis pasisakymas rodo, kad per stačiatikių mišias Šventasis Raštas kartais skaitytas ir rusėniškai. Tačiau taip daryta retai ir ne dėl kalbinių nuostatų, o iš bėdos, kaip rodo Kijevo Olų vienuolyno archimandrito Varlaamo Jasinskio 1689 m. Maskvos patriarchui Joakimui rašytas laiškas, kur skaitome: „Daug čia yra šventikų, kurie per Dievo šventiesiems skirtas šventes, neturėdami iš kur perskaityti cerkvėje esantiems žmonėms vieno ar kito šventojo gyvenimo aprašymo <...>, įpratę jį iš stačiatikių cerkvei nederamų ir labai su ja prasilenkiančių lenkiškų knygų skaityti, versdami žodžiu į rusėnų kalbą ir dažnai

¹¹⁰ Plg. Мозер М. Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, c. 228–231.

¹¹¹ Kijevo Rusioje senoji rusų kalba, vartota dalykinėje raštijoje ir teisiniuose tekstuose (Rusų tiesa, kunigaikščių įstatai), savo ruožtu tęsė dar pagoniškų laikų vietines kalbines tradicijas.

¹¹² Вишневский И. Сочинения, изд. И.П. Еремин. Москва–Ленинград, 1955, c. 23.

suklysdami“¹¹³. Kataliko (buvusio stačiatikio, o vėliau unito) Kasijano Sakovičiaus 1642 m. teigimu, panašiai, versdamas iš lenkų į rusėnų kalbą, susirinkusiems cerkvėje parapijiečiams skaitė kalvinisto Mikalojaus Rėjaus leidinį stačiatikių šventikas netoli Lvovo, prieš skaitydamas homiliją taręs rusėniškai: „Paklausykite, krikščionys, šventojo Rėjaus pamokymo“¹¹⁴. Beje, kartais Rėjaus *Postilę* bažnyčioje skaitė ir katalikai kunigai¹¹⁵, tik jiems nereikėjo versti teksto iš vienos kalbos į kitą.

LDK stačiatikiai visada laikė bažnytinę slavų kalbą prestižine¹¹⁶, būtent todėl vien tik ja buvo giedama cerkvėse. Rusėnų kalba bažnytniame kontekste vartota tik norint padaryti skaitomą tekstą suprantamą parapijiečiams. Šiais tikslais per mišias skaitytas ir Šventojo Rašto rusėniškas vertimas, kuris nebuvo lygiavertis tekstui bažnytinę slavų kalba, o turėjo didaktinę funkciją. Normali praktika buvo tokia: per stačiatikių mišias Šventasis Raštas skaitytas bažnytinę slavų kalba ir tik po to (dažniausiai per pamokslą) šventikas galėjo jį išversti rusėniškai parapijiečiams.

Tačiau ir pamokslo metu rusėnų kalba buvo priimtina ne visada ir ne visiems. Pavyzdžiui, XVII a. pradžioje pirmasis Vilniaus šv. Dvasios vienuolyno archimandritas Leontijus Karpovičius savo plačiai publikai skirtuose rusėniškuose pamokymuose Bibliją ir liturgines giesmes cituoja bažnytinę slavų kalbą, o Bažnyčios tėvų pamokymų fragmentus verčia į rusėnų kalbą¹¹⁷.

Galima teigti, kad dvi LDK cerkvėse skambėjusios slavų kalbos turėjo skirtingas funkcijas: bažnytinę slavų kalba funkcionavo kaip liturginė, o rusėnų kalba – kaip homiletinė. Panašiai kaip targumai žydų tradicijoje rusėniški tekstai buvo stačiatikių skaitomi per mišias, tačiau visada turėjo tik pagalbinę (didaktinę) funkciją. Kijevo Rusios diglosija, kai knyginė bažnytinė slavų kalba buvo priešpastatyta neknyginei senajai rusų kalbai, LDK stačiatikių raštijoje pakeista naujo tipo diglosija: abi kalbos pradėjo funkcionuoti kaip knyginės ir bažnytinės, bet buvo priešpastatytos kaip liturginė homiletinei.

Prie rusėnų bažnytinės raštijos raidos prisidėjo judėjai ir katalikai: pirmieji anksčiau šios raštijos gyvavimo laikotarpiu (XV a. antroji pusė) atliko kelių Senojo Testamento knygų vertimą iš hebrajų į rusėnų kalbą (kurią laikė net prestižiškesne už bažnytinę slavų kalbą); antrieji veikė kiek vėliau ir rinkosi bažnytinę slavų kalbą (dažnai su rusėniškais elementais). Beveik visais atvejais judėjų ir katalikų atlikti vertimai buvo skirti stačiatikių auditorijai.

¹¹³ Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 30.

¹¹⁴ Frick D.A. (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryč'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987, p. XI (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

¹¹⁵ Ten pat.

¹¹⁶ Tik iš kitų kraštų į LDK atvykęs ir Kijeve iš hebrajų į rusėnų kalbą vertęs žydas Zacharija manė, kad pastaroji prestižiškesnė už bažnytinę slavų kalbą.

¹¹⁷ Žr. Leontijui Karpovičiui skirtą monografiją, kurioje jo originalūs rusėniški pamokslai išleisti kartu su vertimu į dabartinę rusų kalbą: Левишин А.В. Леонтий Карпович: Жизнь и творчество. Минск, 2001.